

Routledge Studies in Modern European History

THESSALONIKI

A CITY IN TRANSITION, 1912–2012

Edited by
Dimitris Keridis and John Kiesling

Εισαγωγή

Η παρούσα έκδοση με τίτλο «Θεσσαλονίκη, 1912-2012: Μια πόλη σε μετάβαση» αποτελεί την εκπλήρωση μιας υπόσχεσης που έδωσε η οργανωτική επιτροπή του ομότιτλου διεθνούς συνεδρίου στη λήξη του, στις 21 Οκτωβρίου 2012, στη Θεσσαλονίκη. Το συνέδριο διάρκεσε τέσσερις μέρες, περιελάμβανε πλήθος εισηγήσεων στα Ελληνικά και στα Αγγλικά αλλά και μιας σειράς συζητήσεων στρογγυλής τράπεζας για το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον της πόλης, το παρακολούθησαν εκατοντάδες Θεσσαλονικέων αλλά και ξένων επισκεπτών και αποτέλεσε την κύρια επιστημονική εκδήλωση του εορτασμού της εκατονταετηρίδας της Θεσσαλονίκης, από την απελευθέρωσή της από την Οθωμανική κυριαρχία το 1912.

Η υψηλή ποιότητα και το εύρος της θεματολογία των επιστημονικών εισηγήσεων κατέστησαν το εγχείρημα της έκδοσης τους, στον ανά χείρας τόμο, χρήσιμο και σημαντικό για την ιστοριογραφία αλλά και την αυτογνωσία της πόλης και των κατοίκων της. Απαιτήθηκαν, ωστόσο, δύο χρόνια σκληρής δουλειάς για τη συγκέντρωση, επιμέλεια και, εν τέλει, έκδοση του υλικού. Πολύτιμος αρωγός και συνοδοιπόρος στην προσπάθεια αυτή στάθηκε ο Βασίλης Γούναρης, ο οποίος, από τη σύλληψη της αρχικής ιδέας του συνεδρίου, έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο ως πρόεδρος της επιστημονικής επιτροπής και, τώρα, ως συν-επιμελητής της έκδοσης.

Το 2012 συμπληρώθηκαν εκατό χρόνια από την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης. Η είσοδος του ελληνικού στρατού στην πόλη, τον Οκτώβριο του 1912, αποτέλεσε μια κορυφαία πράξη του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου και σφράγισε τη σύγχρονη ιστορία της Ελλάδας και της νότιας Βαλκανικής. Χάρη στη Θεσσαλονίκη και τη μακεδονική ενδοχώρα της διπλασιάστηκαν τα εδάφη και οι πλουτοπαραγωγικοί πόροι της Ελλάδας, διευρύνθηκαν τα σύνορα και οι ορίζοντές της και επιταχύνθηκε ο αστικός εκσυγχρονισμός της. Έτσι, η Ελλάδα έπαψε να αποτελεί ένα ασήμαντο κράτος, στην απόληξη της βαλκανικής χερσονήσου, και διεκδίκησε έναν πρωταγωνιστικό ρόλο στην Ανατολική Μεσόγειο.

Στα εκατό χρόνια που ακολούθησαν την απελευθέρωση του 1912, η Θεσσαλονίκη έζησε πολλές τραγωδίες, όπως η εξόντωση της εβραϊκής κοινότητάς της από τους Ναζί, αλλά και μεγάλες επιτυχίες, όπως η ενσωμάτωση των προσφύγων της Ανατολής, η εκβιομηχάνιση και η οικονομική ανάπτυξη των μεταπολεμικών χρόνων και η μετεξέλιξή της σε σύγχρονη μητρόπολη, κέντρο εμπορίου και παιδείας.

Η Θεσσαλονίκη είναι μια ιδιαίτερη πόλη. Μετρά μια ιστορία 23 αιώνων αδιάλειπτης αστικής συνέχειας, από τους Ελληνιστικούς χρόνους μέχρι σήμερα. Επίμονα δεύτερη, αλλά ποτέ πρώτη, η Θεσσαλονίκη φιλοξένησε αιρετικούς και

ριζοσπάστες μακριά από τους περιορισμούς της όποιας πρωτεύουσας: τους ζηλωτές στην ύστερη Βυζαντινή περίοδο, τους καμπαλιστές του Σαμπατάι Σεβί και, αργότερα, τους Νεότουρκους και τους σοσιαλιστές της Φεντερασιόν του Αβραάμ Μπεναρόγια κατά την Οθωμανική περίοδο, και, πιο πρόσφατα, τους δημοτικιστές της σύγχρονης Ελλάδας.

Λίγες πόλεις διαθέτουν τη μεγαλειώδη ιστορία της. Ιδρύθηκε από τον γαμπρό του Μεγάλου Αλεξάνδρου, Κάσσανδρο, προς τιμή της ετεροθαλούς αδελφής του Θεσσαλονίκης. Η Χριστιανική κοινότητα της Θεσσαλονίκης, η δεύτερη παλαιότερη στην Ευρώπη, μετά από αυτή των γειτονικών Φιλίππων, θεμελιώθηκε από τον ίδιο τον Απόστολο Παύλο, ο οποίος έγραψε και δύο από τις περίφημες επιστολές του προς τους Θεσσαλονικείς αδελφούς του. Από τη Θεσσαλονίκη προήλθαν οι ευαγγελιστές των Σλάβων, Κύριλλος και Μεθόδιος, και σε αυτή έδρασε ο ησυχαστής, Γρήγοριος Παλαμάς, ένας από τους κορυφαίους διαμορφωτές της Ορθόδοξης Χριστιανικής παράδοσης. Η Θεσσαλονίκη υπήρξε η γενέτειρα του θεμελιωτή της σύγχρονης Τουρκικής δημοκρατίας Μουσταφά Κεμάλ αλλά και πολλών άλλων πρωταγωνιστών του νεοτουρκικού και κεμαλικού κινήματος. Για μερικές δεκαετίες, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, η Θεσσαλονίκη βρέθηκε στο επίκεντρο των μεγάλων ανακατατάξεων, με τη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που δημιούργησαν τη σύγχρονη νοτιοανατολική Ευρώπη.

Μορφολογικά, η σημερινή Θεσσαλονίκη είναι το αποτέλεσμα των πολεοδομικών παρεμβάσεων των μεταρρυθμιστών της ύστερης Οθωμανικής εποχής, που φιλοδόξησαν να την αποσπάσουν από το μεσαιωνικό παρελθόν της και να τη μετατρέψουν σε σύγχρονο λιμάνι της Μεσογείου, της μεγάλης πυρκαγιάς του 1917 που κατέστρεψε το ιστορικό της κέντρο και επέτρεψε στον Hernest Hébrard (Ερνέστ Εμπράρ) να επανασχεδιάσει μεγάλο τμήμα του ως της δεύτερης μεγάλης Ελληνικής πια πόλης, και, τέλος, της, συχνά άναρχης, οικοδομικής γιγάντωσης των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών και των προσπαθειών του Κωνσταντίνου Καραμανλή να διασωθεί και, ει δυνατόν, να ενισχυθεί ο μητροπολιτικός της χαρακτήρας (νέα παραλία, πανεπιστημιούπολη, λιμάνι κλπ).

Η καταστροφή του 1917 άφησε μόνο την άνω πόλη μαζί με μερικά μνημεία της κάτω πόλης να θυμίζουν τη συνέχεια με το Οθωμανικό και το Βυζαντινό παρελθόν καθώς και τις βίλες στις ανατολικές «εξοχές», ως σύμβολα της εμπορικής ευρωστίας της πόλης στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Τα φιλόδοξα σχέδια για την ανοικοδόμηση του κεντρικού τομέα διασώθηκαν σε μερικές μόνο περιπτώσεις, από την οικιστική και κερδοσκοπική πίεση, όπως μαρτυρά η μνημειακή πλατεία Αριστοτέλους και η ορθογώνια και διαγώνια χάραξη των δρόμων του κέντρου. Η ανάδειξη και η συντήρηση των όποιων ιστορικών μνημείων απέμειναν υπέκυψε, συχνά, σε εθνικιστικές

σκοπιμότητες προς όφελος της Ρώμαιο-Βυζαντινής και σε βάρος της Οθωμανικής κληρονομιάς.

Το 1912 αποτελεί τομή στην ιστορία της πόλης, η οποία άφησε πίσω της μια αυτοκρατορία για να ενταχθεί σε ένα εθνικό κράτος. Η μετάβαση δεν ήταν, ωστόσο, τόσο απότομη. Η Θεσσαλονίκη διατήρησε τον Τούρκο δήμαρχό της για μια δεκαετία μετά το 1912. Κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου η πόλη έζησε το απόγειο του απερχόμενου κοσμοπολιτισμού της όταν δίπλα στους Εβραίους, Χριστιανούς και Μουσουλμάνους κατοίκους της βρέθηκαν δεκάδες χιλιάδες στρατιώτες της Αντάντ του «Μακεδονικού Μετώπου».

Ακολούθησε η Μικρασιατική καταστροφή και η ανταλλαγή των πληθυσμών και η φρικτή εξόντωση του συνόλου σχεδόν της πολυπληθούς εβραϊκής της κοινότητας από τους Ναζί το 1943. Οι καταστροφές δεν εμπόδισαν τους κατοίκους της να δημιουργήσουν και να ευημερήσουν μετά τον πόλεμο και η Θεσσαλονίκη αναδείχθηκε στο μόνο ουσιαστικά αστικό αντίβαρο της Αθήνας και του υδροκέφαλου ελληνικού κράτους. Το άνοιγμα των συνόρων με την Ανατολική Ευρώπη μετά το 1989 και η άφιξη των οικονομικών μεταναστών άλλαξαν, για μια ακόμα φορά, τη φυσιογνωμία της.

Με λίγα λόγια, η Θεσσαλονίκη είναι μια πόλη με ισχυρές «συνέχειες» χάρη στη μακρά και ένδοξη ιστορία της αλλά και με εξίσου ισχυρές «ασυνέχειες» καθώς προσαρμόζεται και εξελίσσεται μέσα στον ιστορικό χρόνο και στις αλλαγές που αυτός φέρνει. Αυτές οι συνέχειες και ασυνέχειες μιας «πόλης σε μετάβαση» βρέθηκαν στο επίκεντρο του συνεδρίου και αποτελούν τον κύριο θεματικό άξονα της παρούσας έκδοσης.

Στις αρχές του καλοκαιριού του 2011 ο Δήμαρχος Θεσσαλονίκης, Γιάννης Μπουτάρης, προσκάλεσε μια ομάδα ενεργών Θεσσαλονικέων, υπό την προεδρία του επιχειρηματία Σταύρου Ανδρεάδη, να επανα-σχεδιάσουν τον εορτασμό της εκατονταετηρίδας από την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης. Ο ενθουσιασμός ήταν μεγάλος και τα αρχικά σχέδια πολύ φιλόδοξα αλλά, γρήγορα, υπέκυψαν σε μια σειρά από οικονομικές και οργανωτικές αδυναμίες. Από τον αρχικό σχεδιασμό διασώθηκε, ωστόσο, αυτούσια η ιδέα ενός μεγάλου, διεθνούς και ανοικτού ιστορικού συνεδρίου που θα σηματοδοτούσε μια ανανεωτική προσέγγιση στη μακρά ιστορία και το πλούσιο παρελθόν της πόλης. Στη θέση κάποιων πρώτων προηγούμενων εσωστρεφών σχεδιασμών που επικεντρώνονταν στην απόδειξη της ελληνικότητας της πόλης, υπήρχε τώρα η ευκαιρία για τη διοργάνωση μιας πραγματικά διεθνούς συνάντησης που θα επιβεβαίωνε τη θέση της Θεσσαλονίκης στη διεθνή ιστορική βιβλιογραφία. Η

υποστήριξη του νέου δημάρχου, ο οποίος εμφορούνταν από μια άλλη αντίληψη για την ιστορία της Θεσσαλονίκης, σε σχέση με τους προκατόχους του, εγγυούνταν την επιτυχία του εγχειρήματος και ενίσχυε την εγκυρότητα της πρόσκλησης που απευθύναμε στη διεθνή επιστημονική κοινότητα.

Η φιλοδοξία ήταν το συνέδριο να αποτελέσει σημείο συνάντησης των σύγχρονων ιστοριογραφικών ρευμάτων αλλά και όλων των συναφών της ιστορίας κοινωνικών επιστημών, της κοινωνικής ανθρωπολογίας, της οικονομίας, του δικαίου, των διεθνών σχέσεων, της αρχαιολογίας αλλά και της αρχιτεκτονικής, της πολεοδομίας και των τεχνών. Ο βασικός στόχος ήταν μια φιλόδοξη άσκηση αυτογνωσίας, με τη βοήθεια διακεκριμένων Ελλήνων και ξένων επιστημόνων, προερχόμενων από γειτονικές αλλά και μακρινές χώρες, όπως η Βουλγαρία, η Τουρκία, το Ισραήλ αλλά και οι Ηνωμένες Πολιτείες. Η ανταπόκριση πολλών και σημαντικών επιστημόνων απέδειξε, για μια ακόμα φορά, ότι η Θεσσαλονίκη και συγκινεί και παρακινεί.

Πράγματι, καμία άλλη Ελληνική πόλη και ελάχιστες άλλες στη Νοτιοανατολική Ευρώπη έχουν να επιδείξουν μια τόσο πλούσια ιστοριογραφία όσο η νεότερη και σύγχρονη Θεσσαλονίκη. Πολλά βιβλία και αναρίθμητες μελέτες έχουν γραφτεί για τη Θεσσαλονίκη. Κάποια από αυτά έγιναν παγκόσμιες επιτυχίες όπως το εμβληματικό έργο του Mark Mazower «Θεσσαλονίκη, Η πόλη των φαντασμάτων: Χριστιανοί, Εβραίοι και Μουσουλμάνοι, 1430-1950»,¹ του οποίου, η αρχική Αγγλόφωνη έκδοση, συμπληρώνει το 2014 μια δεκαετία ζωής. Το βιβλίο του Mazower μεταφράστηκε σε πολλές γλώσσες και σημείωσε μεγάλη εμπορική επιτυχία γιατί το βασικό του θέμα, η μετάβαση από το παρελθόν των αυτοκρατοριών στο παρόν των εθνικών κρατών, είναι ένα θέμα με παγκόσμια απήχηση, ιδίως μετά την έκρηξη του ενδιαφέροντος για τον εθνικισμό και τις εθνοτικές ταυτότητες που ακολούθησε το τέλος του Ψυχρού Πολέμου το 1989. Η Θεσσαλονίκη και η πρόσφατη ιστορία της αποτελεί αναμφισβήτητα μια έξοχη πρώτη ύλη για την αφήγηση αυτής της μετάβασης και των πολλών δραμάτων που αυτή η μετάβαση παρήγαγε.

Το βασικό δράμα έχει να κάνει με τη νεωτερικότητα και τον εθνικισμό και τον φιλελευθερισμό, ως των δύο κύριων νεωτερικών ιδεολογιών. Η παλιά Θεσσαλονίκη, στην οποία συνυπήρχαν διαφορετικές θρησκείες, γλώσσες και εθνοτικές ομάδες υπό την αυταρχική εξουσία του Οθωμανού κυρίαρχου, με κύριο χαρακτηριστικό την αυστηρή κοινωνική διαστρωμάτωση και τη συντεχνιακή οργάνωση της οικονομίας, συγκλονίστηκε από τη διείσδυση της δυτικής κεφαλαιοκρατίας, την πρόοδο της

---

¹ Mazower Mark, *Θεσσαλονίκη, Η πόλη των φαντασμάτων: Χριστιανοί, Εβραίοι και Μουσουλμάνοι, 1430-1950*, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2006.

εκβιομηχάνισης και την άφιξη των νέων ριζοσπαστικών αντιλήψεων περί δικαιωμάτων, συμπεριλαμβανομένων των εθνικών.

Στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, η Θεσσαλονίκη βρέθηκε στο επίκεντρο των εξελίξεων για τη διαμόρφωση του νέου, μετα-αυτοκρατορικού κόσμου. Αυτό είχε να κάνει τόσο με την ιστορία όσο και με τη γεωγραφία της. Από την ίδρυσή της υπήρξε ένα μεγάλο λιμάνι κι ένα σημαντικό εμπορικό σταυροδρόμι. Μετά το Συνέδριο του Βερολίνου το 1878, ως πρωτεύουσα της Οθωμανικής επαρχίας της Μακεδονίας, βρέθηκε στο επίκεντρο των αντικρουόμενων προσπαθειών για την επιβίωση ή την πλήρη εξαφάνιση της συρρικνωμένης ευρωπαϊκής Τουρκίας.

Ως η πιο δυτική αλλά και η πιο επαπειλούμενη μεγάλη πόλη της αυτοκρατορίας, η Θεσσαλονίκη αναδείχτηκε σε έδρα της νεοτουρκικής κίνησης. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι η νεοτουρκική ηγεσία προέρχονταν από την πόλη και την περιοχή της, ότι η επανάσταση των Νεοτούρκων εξερράγη στη συγκεκριμένη πόλη τον Ιούλιο του 1908, ότι από αυτήν άντλησαν δυνάμεις οι Νεότουρκοι για να καταπνίξουν την αντεπανάσταση του Απριλίου του 1909, που είχε ξεσπάσει στην Κωνσταντινούπολη, και ότι σε αυτήν εξόρισαν τον Αμπντούλ Χαμίτ, μιας και μόνον εκεί ο καθαιρεμένος σουλτάνος ήταν βέβαιο ότι θα δυσκολεύονταν να βρει τοπικούς συμμάχους.

Στα πλαίσια αυτά αξίζει ίσως να υπενθυμιστεί ότι η Θεσσαλονίκη υπήρξε η γενέτειρα του Μουσταφά Κεμάλ, του μετέπειτα Ατατούρκ, του ιδρυτή της σύγχρονης Τουρκικής Δημοκρατίας. Όπως είναι γνωστό, ο Ατατούρκ υπήρξε και ο ίδιος Νεότουρκος, αν και οι σχέσεις του με την ηγεσία της Επιτροπής της Ένωσης και της Προόδου, του νεοτουρκικού κόμματος, δεν ήταν καλή. Ο Θεσσαλονικιός Ατατούρκ συμπύκνωνε τις αντιλήψεις αλλά και τις αντιφάσεις του νεοτουρκικού εθνικισμού. Μεγαλωμένος στην πιο πολυεθνική και κοσμοπολίτικη πόλη της αυτοκρατορίας, η οποία στα τέλη του 19^{ου} αιώνα βρισκόταν περικυκλωμένη από τους εχθρικούς εθνικισμούς των όμορων χριστιανικών κρατών της Βαλκανικής, με μια ανασφαλή ενδοχώρα όπου μαίνονταν η αντιπαράθεση μεταξύ Βουλγάρων εξαρχικών και Ελλήνων πατριαρχικών, εκτεθειμένος από νωρίς στις νεωτερικές ιδέες της προόδου, της επιστήμης και του εθνικισμού, πρότεινε, ήδη από το 1907, τη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και, μέσα από μια ανταλλαγή πληθυσμών, τη συγκρότηση ενός Τουρκικού (εθνικού) κράτους.²

Η ειρωνεία ήταν ότι η εφαρμογή μιας τέτοιας πρότασης οδηγούσε στην προσφυγοποίηση του ίδιου και των περισσότερων Μουσουλμάνων της Οθωμανικής Μακεδονίας. Πράγματι, ο Ατατούρκ θα οικοδομήσει ένα τουρκικό κράτος στη Μικρά

---

² Hanioglu Sükrü M., *Atatürk, An Intellectual Biography*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2011, p. 37.

Ασία, την οποία μέχρι το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου δεν είχε καν επισκεφτεί και ελάχιστα γνώριζε. Η προσωπική διαδρομή του Ατατούρκ καθιστά δύσκολο να υποτιμήσει κανείς τον ρόλο που έπαιξε η Θεσσαλονίκη και η Οθωμανική Μακεδονία στην άνοδο των Νεοτούρκων και του τουρκικού εθνικισμού και στην οικοδόμηση της νέας Τουρκίας, μέσα από τα ερείπια της κατάρρευσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο σημαντικός Τούρκος ιστορικός της ύστερης Οθωμανικής περιόδου, Şükrü Hanioğlu, θεωρεί, υπό μία έννοια, τη Θεσσαλονίκη τη μήτρα στην οποία καλλιεργήθηκαν, διασταυρώθηκαν, κυοφορήθηκαν και εκκολάφθηκαν οι ιδέες αλλά και οι πρωταγωνιστές-φορείς τους που διαμόρφωσαν τη νέα μετά-Οθωμανική Τουρκία με ότι αυτό συνεπάγεται για την ιστορία της ευρύτερης Εγγύς και Μέσης Ανατολής.³

Όμως, η Θεσσαλονίκη των δεκαετιών πριν το 1912 δεν ήταν μόνο, ούτε καν κυρίως, μουσουλμανική. Κυρίαρχο πληθυσμιακά, οικονομικά και πολιτιστικά ήταν το εβραϊκό στοιχείο. Η εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης δεν μπορούσε να παραμείνει αδιάφορη και αμέτοχη στις εξελίξεις, τόσο στο τοπικό όσο και στο διεθνές επίπεδο. Εξάλλου, η κρίση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η αγωνία για το μέλλον της αλλά και η επιφυλακτικότητα των Εβραίων Θεσσαλονικιών απέναντι στους όμορους χριστιανικούς εθνικισμούς, και ιδιαίτερα στον ελληνικό, που διεκδικούσαν την πόλη, συνδυάζονταν με την άνοδο του σιωνιστικού αλλά και του εργατικού κινήματος πανευρωπαϊκά.

Έτσι, αν για την πλειοψηφία της κοινότητας η λύση στο «εβραϊκό πρόβλημα» ήταν η αφομοίωση, για μια μερίδα της ήταν η απομίμηση των άλλων ευρωπαϊκών εθνικισμών μέσω του σιωνισμού και η οικοδόμηση ενός εβραϊκού εθνικού κράτους, κατά το ευρωπαϊκό πρότυπο, στην Παλαιστίνη. Τέλος, για μια τρίτη μερίδα η λύση ήταν ο συνδικαλισμός και ο σοσιαλισμός, που υπόσχονταν να ξεπεράσει τις εθνικιστικές διαφορές και, εισάγοντας έναν νέο, ταξικό αυτή τη φορά, διαχωρισμό να αμβλύνει τους διαχωρισμούς στη βάση της θρησκείας, της γλώσσας ή της εθνικής συνείδησης.

Καρπός αυτής της προσπάθειας ήταν η ίδρυση της Φεντερασιόν στη Θεσσαλονίκη το 1909. Η Φεντερασιόν υπήρξε ο κατεξοχήν πρόδρομος ανάλογων εργατικών και σοσιαλιστικών κινήσεων στα Βαλκάνια και, στην πορεία, μετά την απελευθέρωση, συμμετείχε στην ίδρυση τόσο της Γ.Σ.Ε.Ε. όσο και του Κ.Κ.Ε. Η όποια σταδιακή εκβιομηχάνιση της Θεσσαλονίκης και της περιοχής της, μέσα από την ανάπτυξη της υφαντουργίας και της γουνοποιίας στα δυτικά της και της επεξεργασίας καπνού στα ανατολικά της, και η ύπαρξη ενός ευμεγέθους, για τα δεδομένα της εποχής, εβραϊκού προλεταριάτου, που λίγο συγκινούνταν από τις εκκλήσεις των τοπικών

---

³ Μάλιστα, το πρώτο κεφάλαιο της «πνευματικής βιογραφίας» του για τον Ατατούρκ τιτλοφορείται «Fin-de-siecle Salonica», Hanioğlu, όπ. α., σελ. 8-30.

εθνικισμών, αποτέλεσαν την πρώτη ύλη για την πρόωρη, σε σχέση με την υπόλοιπη Βαλκανική, ανάπτυξη του συνδικαλισμού και του σοσιαλισμού στην πόλη. Η Θεσσαλονίκη θα συνεχίσει να πρωταγωνιστεί στους εργατικούς αγώνες και μετά την απελευθέρωσή της το 1912 και την κληρονομιά της Φεντερασιόν θα παραλάβουν οι πρόσφυγες, κυρίως καπνεργάτες, του μεσοπολέμου, με αποκορύφωμα τις μεγάλες κινητοποιήσεις τους το 1936.

Θα ήταν λάθος, βέβαια, να πιστέψει κανείς ότι η σχέση του σοσιαλισμού με τον εθνικισμό ήταν απλώς αντιθετική. Στην πορεία θα αναγκαστούν να συνομιλήσουν μεταξύ τους και, ενίοτε, να συμμαχήσουν. Αυτό είχε ιδιαίτερη σημασία στην περίπτωση της Μακεδονίας γιατί μέσα από αυτή τη συμμαχία θα εκκολαφθεί ένας νέος εθνικισμός, ο (σλάβο)μακεδονικός, σε αντιδιαστολή με τον παραδοσιακό βουλγαρικό. Ήδη, το 1893 είχε ιδρυθεί στη Θεσσαλονίκη η Εσωτερική Μακεδονική Επαναστατική Οργάνωση (EMEO/VMRO) με στόχο «Η Μακεδονία στους Μακεδόνες». Η Οργάνωση εισήγαγε τις νεοπαγείς μεθόδους της τρομοκρατίας από τη Ρωσία στα Βαλκάνια, ανατινάζοντας κτίρια και δολοφονώντας τοπικούς πλούχιοντες. Μερικά χρόνια αργότερα, μια αντίστοιχη ενέργεια στο Σεράγεβο της Βοσνίας θα έδινε την αφορμή για την έκρηξη του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου.

Αν οι Μουσουλμάνοι και οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης αγωνιούσαν για την επιβίωση της αυτοκρατορίας, οι Χριστιανοί της πόλης, με κυρίαρχο το ελληνικό στοιχείο, προσέβλεπαν στην αποχώρησή της, αν όχι από το ιστορικό προσκήνιο, τουλάχιστον από τις ευρωπαϊκές κτήσεις της. Σε αυτούς, και κυρίως στους Έλληνες, ανήκε το μέλλον της πόλης. Επρόκειτο για ένα ενδιαφέρον παράδοξο. Αν και οι Έλληνες μπορούσαν να επικαλούνται το ένδοξο ελληνιστικό και βυζαντινό παρελθόν της πόλης και την ύπαρξη μιας ακμάζουσας κοινότητας σε αυτή, στην υπηρεσία των εθνικιστικών τους διεκδικήσεων, η αλήθεια είναι ότι η Θεσσαλονίκη, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Πασχάλης Κιτρομηλίδης στη συνεισφορά του στον τόμο αυτό, απουσίασε εν πολλοίς και από τον Ελληνικό Διαφωτισμό και από τον αναδυόμενο ελληνικό εθνικισμό. Παρόλο αυτά, από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και για μισό και πλέον αιώνα, η Θεσσαλονίκη έγινε το «μήλο της έριδας» σε μια σκληρή Ελληνο-Βουλγαρική διαμάχη.

Τελικά, το μέλλον της Θεσσαλονίκης έμελε να είναι ελληνικό. Σε αυτό συνέβαλε και η μαζική άφιξη των προσφυγικών πληθυσμών από τα ανατολικά, δηλαδή οι Έλληνες από τη Μικρά Ασία, τον Πόντο, την Ανατολική Θράκη και την Ανατολική Ρωμυλία. Έτσι, η βαλκανική Ιερουσαλήμ έδωσε τη θέση της στην πρωτεύουσα των προσφύγων, όπως χαρακτηριστικά αποκάλυψε τη Θεσσαλονίκη ο πιστός λογοτέχνης της Γιώργος Ιωάννου.

Στα τοπικά δράματα και τραύματα που αυτές οι ανακατατάξεις προκάλεσαν προστέθηκε και η πανευρωπαϊκή τραγωδία του Ολοκαυτώματος κατά τη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου Πολέμου. Αυτή η τραγωδία σφράγισε την «ευρωπαϊκότητα» της πόλης αφού συνέδεσε την ιστορία της με αυτή των άλλων πόλεων της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης ενώ ταυτόχρονα την αποσύνδεσε από την ιστορία των πόλεων της Μέσης Ανατολής. Αν το χαρακτηριστικό της νεωτερικότητας είναι η απόρριψη της «υβριδικότητας» (hybridity) των παραδοσιακών κοινωνιών και η αποκρυστάλλωση ξεκάθαρων και ασύμβατων μεταξύ τους εθνικών ταυτοτήτων, οι Ναζί υπήρξαν οι πιο ακραίοι σκαπανείς της εκχέρσωσης αυτής της προ-νεωτερικής κοσμοπολιτικής υβριδικότητας της πόλης, που έμεινε γνωστή, όπως την περιγράφει στον τόμο αυτό ο Philip Mansel, ως λεβαντινισμός.

Συμπερασματικά, η Θεσσαλονίκη υπήρξε μια κατεχοχήν λεβαντινική πόλη που περισσότερο από κάθε όμοιά της στην Ανατολική Μεσόγειο, όπως η Σμύρνη, η Βηρυτός ή η Αλεξάνδρεια, βρέθηκε, την παραμονή του 1912, στο επίκεντρο της ιστορίας. Ήταν μια πόλη των επαναστάσεων, όπως λέει ο Mansel, και σε αυτήν συναντήθηκαν μια σειρά από τάσεις και κινήσεις που καθόρισαν τον 20^ο αιώνα, όπως ο εθνικισμός κάθε απόχρωσης, ο σοσιαλισμός και ο συνδικαλισμός, η πολιτική τρομοκρατία και ο αντισημιτισμός.

Πάνω από όλα, ωστόσο, η Θεσσαλονίκη παρέμεινε μια μεγάλη πόλη. Κι αυτό είναι ίσως το ισχυρότερο στοιχείο της ταυτότητάς της. Το γεγονός δηλαδή ότι από την ίδρυση της στους αρχαίους χρόνους, η Θεσσαλονίκη διατήρησε ένα σημαντικό αστικό μέγεθος με ότι αυτό συνεπάγεται για τη λειτουργία και την ιστορία της. Αυτοκρατορίες ήρθαν και παρήλθαν αλλά η Θεσσαλονίκη συνέχισε να ακτινοβολεί ως η σημαντικότερη πόλη-λιμάνι της νότιας Βαλκανικής. Ακόμα και το υδροκέφαλο και υπερ-συγκεντρωτικό νεοελληνικό κράτος που συγκέντρωσε τα 4/10 του πληθυσμού του στην πρωτεύουσά του δεν κατάφερε να την οδηγήσει σε απίσχναση.

Και αυτή η θεμελιώδης αστική συνέχεια της Θεσσαλονίκης είναι ίσως ο δεύτερος λόγος που καθιστά την ιστορία της τόσο ελκυστική. Ζούμε σε μια εποχή ραγδαίας αστικοποίησης. Για πρώτη φορά, η πλειοψηφία του παγκόσμιου πληθυσμού ζει σε πόλεις. Οι πόλεις δεν αποτελούν απλές συγκεντρώσεις πληθυσμών εντός ενός ευρύτερου κρατικού συνόλου αλλά διεκδικούν και αποκτούν την αυτονομία τους. Η σημερινή εποχή της παγκοσμιοποίησης χαρακτηρίζεται από το αυξημένο ενδιαφέρον όχι μόνο για το διεθνές αλλά και για το τοπικό, όχι μόνο για τις διεθνείς σχέσεις μεταξύ των κρατών αλλά και για τα διεθνή δίκτυα μεταξύ κομβικών πόλεων. Η Θεσσαλονίκη είναι κατεχοχήν μια τέτοια πόλη-κόμβος για τη βαλκανική της περιφέρεια, με ένα

ισχυρό υπερτοπικό και ολοένα και περισσότερο υπερεθνικό ρόλο. Επιπλέον, πόλεις όπως η Θεσσαλονίκη προσφέρουν στους ιστορικούς ερευνητές έναν πλούσιο καμβά για την ανάλυση των οικονομικών και κοινωνικών εξελίξεων στο μικρο-επίπεδο, πέρα από την πολιτική ιστορία του μακρο-επιπέδου.

Η εστίαση στην πόλη προϋποθέτει μια σειρά από ανατροπές και αμφισβητήσεις. Θύμα αυτής της εστίασης είναι πάνω και πρώτα από όλα η «εθνική ιστορία», όπως αυτή αναπαράγεται από τους διάφορους φορείς εξουσίας, δηλαδή το εκπαιδευτικό σύστημα, τα μέσα ενημέρωσης, την εκκλησία κ.ο.κ. Αίφνης, το εθνικό ιστορικό αφήγημα υπονομεύεται και οι ορίζοντες της ιστορικής αφήγησης διευρύνονται, αναδεικνύοντας μια σειρά από παραδοξότητες, αποχρώσεις, συναντήσεις και διασταυρώσεις, τις οποίες η επίσημη ιστορία θέλει να αγνοεί. Στο βαθμό που ζούμε στην εποχή του «αναθεωρητισμού», όπου τα παλιά θέσφατα και τα «μεγάλα αφηγήματα» αμφισβητούνται, η ιστορία μιας πόλης, και μάλιστα, μιας πόλης σαν τη Θεσσαλονίκη, όπως καλά γνωρίζει ο Mazower, προσφέρει ένα θαυμάσιο πλαίσιο, για την εφαρμογή αυτού του αναθεωρητισμού.

Κάπως έτσι, η Θεσσαλονίκη βρέθηκε, λίγο ανέλπιστα και κάπως παράδοξα, στο επίκεντρο της σύγχρονης διεθνούς ιστοριογραφικής συζήτησης, «κλέβοντας» τα φώτα του διεθνούς ενδιαφέροντος από τη νοτιότερη αντίζήλο της, την Αθήνα. Όπως ήδη αναφέρθηκε, αυτό είχε καταρχήν να κάνει με μια σειρά από παγκόσμιες ιστορικές και επιστημολογικές εξελίξεις, δηλαδή το τέλος του Ψυχρού Πολέμου και τη στροφή που ακολούθησε υπέρ της μελέτης του εθνικισμού και των εθνοτικών συγκρούσεων, η επιταχυνόμενη παγκοσμιοποίηση και το ενισχυόμενο ενδιαφέρον για τα όποια παρελθόντα παραδείγματα συνύπαρξης διαφορετικών εθνοτικών ομάδων, θρησκειών και γλωσσών, η ενδυνάμωση των πόλεων ως ισχυρών και αυτόνομων, από τα κράτη στα οποία ανήκουν, τόπων παραγωγής του ιστορικού γίνεσθαι αλλά και η αποδόμηση των «μεγάλων αφηγημάτων», συμπεριλαμβανομένης της εθνικής ή επίσημης ιστορίας, που ακολούθησε την πτώση του σοβιετικού κομμουνισμού και την αποδυνάμωση του μαρξισμού ως αναλυτικού εργαλείου για την κατανόηση της ιστορίας, και η άνθηση του «ιστορικού αναθεωρητισμού», ο οποίος ενδιαφέρεται για το μικρο επίπεδο, όπως κατεξοχήν είναι η πόλη, και την καλύτερη σύνδεσή του με το μακρο επίπεδο της ευρύτερης ιστορικής εξέλιξης.

Όμως, πέρα από τις ευρύτερες αυτές εξελίξεις, τόσο στο ιστορικό όσο και στο επιστημολογικό επίπεδο, η Θεσσαλονίκη ευτύχησε να συναντηθεί με μια σειρά από ιδιαίτερα εμπνευσμένους και προικισμένους ιστορικούς και ερευνητές, οι οποίοι έγραψαν με ταλέντο γι' αυτήν. Ο παρών τόμος αποτελεί ένα αντιπροσωπευτικό αλλά σε

καμία περίπτωση εξαντλητικό δείγμα της δουλειάς τους. Δικαιωματικά η ανά χειράς έκδοση είναι αφιερωμένη σε όλους αυτούς.

Υπό μία έννοια ένα συνέδριο και ένας τόμος αφιερωμένος στη Θεσσαλονίκη είναι από τη φύση τους πράξεις κάπως αιρετικές απέναντι στην εθνική ορθοδοξία. Γι' αυτό και η επίσημη ιστορία συχνά αγνόησε την πόλη, έτσι ώστε να μην χρειαστεί να ασχοληθεί με το πλούσιο ανάγλυφό της, το οποίο δύσκολα χωρά στις αυστηρές ταξινομήσεις και διαχωρισμούς της. Άλλωστε, ετέθη το ερώτημα: εορτασμός, συνέδριο και τόμος με επίκεντρο τη Θεσσαλονίκη ή τη Μακεδονία και τις συνολικές ελληνικές κατακτήσεις των Βαλκανικών Πολέμων; Η απάντηση δεν ήταν από την αρχή δεδομένη. Εξάλλου, η εστίαση στη Θεσσαλονίκη έθετε σε αμφισβήτηση κι αυτόν ακόμα τον όρο «απελευθέρωση» της εκατονταετηρίδας, με όποια αντίδραση κάτι τέτοιο μπορούσε να προκαλέσει.

Το εγχείρημα καθίσταται ακόμα πιο «ανορθόδοξο» όταν σε αυτό συμμετέχουν επιστήμονες από διαφορετικούς επιστημονικούς κλάδους και με διαφορετική εθνική προέλευση. Αίφνης η ανάλυση γονιμοποιείται από τα διαφορετικά «επίπεδα ανάλυσης» κάθε επιμέρους κοινωνικής επιστήμης, από το μικρο επίπεδο της ανθρωπολογίας στο μάκρο της πολιτικής επιστήμης αλλά και από τις διαφορετικές, συχνά αντίπαλες, εθνικές ματιές. Αξίζει, λοιπόν, εδώ να επισημανθεί ότι για την επιτυχία της προσπάθειας χρειάστηκε μια συγκεκριμένη πολιτική απόφαση, από τον εντολέα του εγχειρήματος, δηλαδή τον Δήμο Θεσσαλονίκης υπό την ηγεσία του Γιάννη Μπουτάρη, σύμφωνα με την οποία η Θεσσαλονίκη επέλεξε να αναμετρηθεί με το πρόσφατο παρελθόν της έντιμα και ψύχραιμα. Και να αποδείξει ότι το παρελθόν της είναι πλούτος για μια πόλη δυναμική, εξωστρεφή και καινοτόμο.

Βέβαια, επιδίωξη του παρόντος τόμου, όπως και του συνεδρίου, δεν είναι η αναμέτρηση με το συνολικό παρελθόν της πόλης. Ως ζητούμενο ορίστηκε η τομή του 1912 και η σημασία της σε σχέση με την προϊούσα ενσωμάτωση της Θεσσαλονίκης στην Ελλάδα κατά την περίοδο που προηγήθηκε άμεσα και, κυρίως, κατά τον αιώνα που ακολούθησε. Προσδιορίστηκαν τρεις άξονες: ο πρώτος, αναζητώντας την ταυτότητα, δεν διερευνά την “αληθινή” ταυτότητα της πόλης, αλλά παρακολουθεί την πορεία της συζήτησης αυτής, πριν και αμέσως μετά το 1912. Ο δεύτερος άξονας είναι η μετάβαση, δηλαδή η διαδικασία αλλαγής της πόλης, με αφετηρία το 1912. Η Θεσσαλονίκη ενσωματώνεται στο ελληνικό κράτος και η μετάβαση από την αυτοκρατορική στην εθνική εποχή επηρεάζει το σύνολο της πόλης και των κατοίκων της. Ο τρίτος άξονας, χαρτογραφώντας το μέλλον, αποσκοπεί στην ανάπτυξη του προβληματισμού για το

μέλλον που αξίζει στην πόλη, καθώς ζήσαμε και ζούμε συνεχείς κύκλους ανεκπλήρωτων ονείρων.

Τα ερωτήματα που απορρέουν από τους παραπάνω άξονες δεν αφορούν μόνον την πόλη μας. Η μετάβαση και η αλλαγή είναι στοιχείο όλων των πόλεων που επιβιώνουν στους αιώνες. Για το λόγο αυτό επιχειρήθηκε να δοθεί έμφαση και στη συγκριτική οπτική. Κρίνοντας από την ανταπόκριση του επιστημονικού κοινού, ευελπιστούμε πως οι διαλέξεις, οι ανακοινώσεις και οι συζητήσεις του συνεδρίου αυτού θα συμβάλουν στον επαναπροσδιορισμό της συζήτησης για την πόλη μας. Ένας νέος διάλογος με το παρελθόν ίσως φωτίσει το μέλλον που αναζητούμε.

Η παρούσα συλλογή εκκινεί με τη συμβολή του πιο γνωστού ιστορικού της Θεσσαλονίκης διεθνώς, του Mark Mazower. Η συμβολή του ανασυνθέτει τον τρόπο που οι παλαιότεροι αντιλαμβάνονταν το μέλλον, προκειμένου να σκιαγραφήσει με ενάργεια την ιστορία των ιδεών που επηρέασαν την ιστορική διαδρομή της Θεσσαλονίκης, ιδίως στο κρίσιμο διάστημα του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα. Η σταδιακή ένταξη της Θεσσαλονίκης στην παγκόσμια οικονομία του καπιταλισμού έφερε μαζί της και την τεολογική αντίληψη της ιστορίας και του μέλλοντος μαζί με τη νεωτερική ιδέα της προόδου. Το γκρέμισμα των μεσαιωνικών τειχών και η επέκταση του λιμανιού υπό τον δραστήριο κυβερνήτη Sabri Pasha, τη δεκαετία του 1870, σηματοδότησαν τη δραστηριοποίηση του κράτους στη διαμόρφωση αυτού του μέλλοντος. Ακόμα πιο φιλόδοξη υπήρξε η στόχευση του Hebrard μετά την απελευθέρωση του 1912. Αποτέλεσμα ήταν ο φυσικός διαχωρισμός της Θεσσαλονίκης σε μια παραδοσιακή Άνω Πόλη και σε μια ευρωπαϊκή Κάτω Πόλη αλλά και στις νέες ευρωπαϊκές συνοικίες, κυρίως προς τα ανατολικά. Η φυσική μεταμόρφωση πορεύθηκε παράλληλα με την ιδεολογική και την άνθηση νεωτερικών ιδεών, όπως ο εθνικισμός, ο σοσιαλισμός ή ο εθνο-φυλετισμός, που στόχευσαν στη διαμόρφωση του μέλλοντος. Η μετα-Ψυχροπολεμική εποχή χαρακτηρίζεται από μια αποστασιοποίηση και καχυποψία απέναντι στα μεγάλα οράματα, τα οποία στο παρελθόν υπήρξαν δημοφιλή και καθοριστικά στην ιστορική εξέλιξη.

Για τον Πασχάλη Κιτρομηλίδη, τον κατεξοχήν σύγχρονο μελετητή των διακτινισμών του Διαφωτισμού στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, η Θεσσαλονίκη αποτελεί ένα παράδοξο. Αν και στα δυτικά της, σε πόλεις όπως η Κοζάνη, η Καστοριά, η Σιάτιστα, βορειότερα στη Μοσχόπολη και, βέβαια, στο Άγιο Όρος, όπου λειτουργούσε η Αθωνιάς Ακαδημία, αναπτύχθηκαν εστίες του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, κάτι τέτοιο δεν συνέβη στην ίδια τη Μακεδονική πρωτεύουσα. Το παράδοξο επιτείνει το γεγονός ότι η ανάπτυξη του εμπορίου της πόλης δεν οδήγησε σε νεωτερικές αναζητήσεις στην

παιδεία, όπως η κοινωνική θεωρία του Διαφωτισμού επιτάσσει. Η απουσία της Θεσσαλονίκης από τη γεωγραφία του Διαφωτισμού δεν είχε να κάνει με την έλλειψη παιδείας στην πόλη αλλά με τη δημογραφική της σύνθεση και μιας σειράς από συγκυρίες. Η κυριαρχία του εβραϊκού στοιχείου στη ζωή της πόλης καθιστούσε τον εβραϊκό δίαυλο ως τον πλέον σημαντικό για τη μεταλαμπάδευση του πνεύματος των Φώτων στην πόλη. Όμως κι αυτός παρέμεινε κλειστός λόγω «της αντίδρασης της ραβινικής ηγεσίας στο κίνημα του Σαμπετάι Τσεβί και τις συνέπειές του, που συνεπάγονταν σοβαρές απώλειες για την κοινότητα λόγω και του εξισλαμισμού αριθμού των μελών της, που είχαν ασπασθεί τις ιδέες του ψευδοπροφήτη. Τα μακροπρόθεσμα αποτελέσματα αυτής της μεγάλης περιπέτειας ήταν η επιβολή αυστηρού ελέγχου επάνω στην πνευματική ζωή της κοινότητας από τους ραβίνους και ο αποκλεισμός κάθε ενδεχομένου απόκλισης από την αυστηρή Ταλμουδική παράδοση».

Ο Philip Mansel προσφέρει μια έξοχη συγκριτική μελέτη της Θεσσαλονίκης σε σχέση με τις άλλες πόλεις-λιμάνια της Ανατολικής Μεσογείου όπως η Σμύρνη, η Αλεξάνδρεια και η Βηρυτός. Στο παρελθόν, όλες αυτές οι πόλεις μοιράζονταν κάποια κοινά χαρακτηριστικά όπως: η γεωγραφία, η διπλωματία, η γλώσσα, ο υβριδισμός, το εμπόριο, η νεωτερικότητα και η ευπάθεια και συνέθεταν έναν κοινό χώρο, το Λεβάντε. Για τον Mansel η Θεσσαλονίκη υπήρξε μια κατεξοχήν λεβαντίνικη πόλη αλλά και η πρώτη πόλη της Ανατολής που απο-λεβαντινοποιήθηκε, με την είσοδο του ελληνικού στρατού στην πόλη το 1912. Ο λεβαντινισμός αφορούσε συγκεκριμένες πόλεις σε μια συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία, καθώς η Οθωμανική Αυτοκρατορία επιχειρούσε να εκσυγχρονιστεί και να διαπραγματευτεί με τη δυτική νεωτερικότητα τη διάσωσή της. Οι λεβαντίνικες πόλεις, όπως η Θεσσαλονίκη, υπήρξαν οι ενδιάμεσοι αυτής της διαπραγμάτευσης. Όσο αυτή η διαπραγμάτευση συνεχίζονταν, οι λεβαντίνικες πόλεις απέκτησαν πλούτο, ακτινοβολία, αυτονομία από το κράτος στο οποίο ανήκαν αλλά και την άσβεστη εχθρότητα των εθνικιστών που απεχθάνονταν τον κοσμοπολιτισμό τους. Η κατάρρευση της αυτοκρατορικής Ανατολής και η αντικατάστασή της από έθνη-κράτη, συμπαρέσυρε και τον λεβαντινισμό των εμβληματικών αυτών πόλεων και μαζί και τον αυτόνομο ρόλο που μέχρι τότε έπαιζαν.

Στη συνέχεια, ο Κωνσταντίνος Σβολόπουλος απαντά στο ερώτημα εάν η Θεσσαλονίκη ήταν ή εξελίχθηκε σε πόλη ελληνική. Η αλήθεια είναι ότι η ακμάζουσα από οικονομικής και πνευματικής πλευράς ελληνική κοινότητα της πόλης δεν πλειοψηφούσε την παραμονή των Βαλκανικών Πολέμων. Η εικόνα για το ελληνικό στοιχείο ήταν σαφώς ευνοϊκότερη στην ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλονίκης και, πάντως, άλλαξε άρδην υπέρ του μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους και τις μεταναστευτικές κινήσεις ήδη της δεκαετίας του 1910 και πριν την ανταλλαγή των πληθυσμών της δεκαετίας του

1920. Πέρα όμως από τους αριθμούς, οι Έλληνες είχαν το ιδεολογικό πλεονέκτημα, αφού αυτοί κυρίως εισέφεραν «την προοπτική της απελευθέρωσης από την δεσποτεία και της επικράτησης των φιλελεύθερων προτύπων σε εφαρμογή της πρακτικής που έτεινε να επικρατήσει σε ευρύτερη ευρωπαϊκή κλίμακα».

Ο Σπυρίδων Πλουμίδης εντρυφεί στην αρχαιολογία του ελληνικού μακεδονισμού, ο οποίος εντάθηκε μετά την εμφάνιση του αντίπαλου βουλγαρισμού στη δεκαετία του 1860. Η «Μεγάλη Ιδέα» είχε εξαρχής ως επίκεντρο την ενσωμάτωση της Μακεδονίας στον εθνικό κορμό. Η ελληνική εθνική αγωνία αφορούσε τη Μακεδονία ως γεωγραφικό σύνολο και λιγότερο τη Θεσσαλονίκη μεμονωμένα, όπου κυριαρχούσε το εβραϊκό στοιχείο, και εντάθηκε μετά την επανάσταση του Ίλιντεν το καλοκαίρι του 1903. Η διάψευση του «ονείρου της Ιωνίας» το 1922 επαναβεβαίωσε τη σημασία της Μακεδονίας για τον ελληνικό εθνικισμό. Κατά τον μεσοπόλεμο το ενδιαφέρον για τη Μακεδονία εξελίχθηκε σε γεωστρατηγικό και, δευτερευόντως, σε οικονομικό αφού η Μακεδονία προσέφερε στην Ελλάδα μια σημαντική ενδοχώρα με πλούσιους παραγωγικούς πόρους.

Σε αντιπαράβολή, η Yura Konstantinova περιγράφει τη θέση της Θεσσαλονίκης στη βουλγαρική εθνικιστική σκέψη πριν το 1912. Η ιστορία της «βουλγαρικής» Θεσσαλονίκης είναι η ιστορία της σταδιακής χειραφέτησης των σλαβόφωνων της Μακεδονίας από την πολιτιστική κυριαρχία των Ελλήνων. Στην εξελικτική αυτή πορεία, τομή αποτέλεσε η αναγνώριση της Βουλγαρικής Εξαρχίας από την Οθωμανική κυβέρνηση το 1870. Ωστόσο, και για αρκετά χρόνια μετά, πολλοί εύποροι Βούλγαροι έμποροι συνέχιζαν να προσβλέπουν στην ελληνική παιδεία ως μέσο καταξίωσης και ανέλιξης και να τελούν υπό την ευρύτερη επιρροή του ελληνισμού. Η κατάσταση περιπλέχθηκε από την ίδρυση του Βουλγαρικού κράτους το 1878, το οποίο θα φιλοδοξήσει να παρέμβει στην περιοχή χρηματοδοτώντας τη βουλγαρική παιδεία στη Θεσσαλονίκη και, ακόμα περισσότερο, με την ίδρυση της ΕΜΕΟ το 1893 και την ανάπτυξη των σοσιαλιστικών και αναρχικών ιδεών, στις οποίες η βουλγαρική κοινότητα της Θεσσαλονίκης υπήρξε επιρρεπής. Εν τέλει, η Θεσσαλονίκη, στην οποία το βουλγαρικό στοιχείο μειονεκτούσε σημαντικά, αποτελούσε ένα πρόβλημα για την βουλγαρική εξωτερική πολιτική, η οποία, αμέσως μετά τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο, διχάστηκε μεταξύ των μετριοπαθών, που αναγνώριζαν το ελληνικό προβάδισμα με αντάλλαγμα τη διεθνοποίηση του λιμανιού της πόλης και τους ακραίους, που εν τέλει επικράτησαν, και οι οποίοι θεωρούσαν την κατοχή της Θεσσαλονίκης, με τον προσεταιρισμό των Εβραίων κατοίκων της, προϋπόθεση για τη συνολική επικράτηση της Βουλγαρίας στη Μακεδονία.

Η Nora Lafi συμπληρώνει την ανάλυση των φυσικών μεταβολών στο αστικό περιβάλλον της Θεσσαλονίκης κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα με την ανάλυση των θεσμικών μεταβολών στη δημοτική της διακυβέρνηση. Εκτός από τις μεγάλες αλλαγές στο *hardware* της πόλης, με την άφιξη του μεταρρυθμιστή κυβερνήτη Sabri Pasha το 1869, που περιλάμβαναν την κατεδάφιση των τειχών, την επέκταση του λιμανιού, τη σιδηροδρομική σύνδεση, πρώτα με το Βελιγράδι και έπειτα με την Κωνσταντινούπολη, την κατασκευή γραμμής τραμ και μιας σειράς μεγάλων δημόσιων κτιρίων, η Lafi παρουσιάζει τις αλλαγές στο *software* της πόλης και, κυρίως, στη λειτουργία της δημοτικής της αρχής. Λόγω της γεωστρατηγικής σημασίας της, η Θεσσαλονίκη επιλέχθηκε από τους Οθωμανούς του Tanzimat ως μια από τις επτά πόλεις της αυτοκρατορίας για την εφαρμογή των νέων, σύγχρονων δημοτικών θεσμών. Ωστόσο, η Lafi υπογραμμίζει τις συνέχειες με το προηγούμενο οθωμανικό καθεστώς όπως αυτό είχε διαμορφωθεί τους προηγούμενους τρεις αιώνες στη βάση της εθνοτικής συνύπαρξης. Όπως, χαρακτηριστικά, τονίζει επρόκειτο για μεταρρυθμίσεις που εδράζονταν πάνω σε ένα παλιό καθεστώς και όχι για ρήξεις με αυτό.

Η Ολίβια Παλληκάρη επέλεξε το θέατρο και την ιστορία του στην Τουρκοκρατούμενη Θεσσαλονίκη για να περιγράψει τον σταδιακό εξευρωπαϊσμό της ψυχαγωγίας των κατοίκων της αλλά και τους εντεινόμενους εθνικούς ανταγωνισμούς, όπως εκφράζονταν από τη ξεχωριστή θεατρική ζωή κάθε μιας από τις κοινότητες που συνυπήρχαν στη Θεσσαλονίκη. Η ιστορία του θεάτρου, ως μιας κατεξοχήν αστικής ασχολίας, πιστοποιεί τον αυξανόμενο πλούτο της πόλης, τη σταδιακή εκκοσμίκευση των ηθών των κατοίκων της αλλά και την ένταξη της Θεσσαλονίκη στα ευρύτερα εθνικά και διεθνή πολιτιστικά δρώμενα της εποχής. Πράγματι, από το 1850 μέχρι το 1912 δόθηκαν στη Θεσσαλονίκη πάνω από 150 παραστάσεις ελληνικών και ξένων έργων, από ερασιτεχνικούς και επαγγελματικούς θιάσους και πέρασαν από εκεί οι πιο σημαντικοί ελληνικοί και πολλοί ξένοι επαγγελματικοί θίασοι.

Το επιστημονικό ενδιαφέρον για τον παρελθόν και η αρχαιολογία αποτελούν μέρος της ευρωπαϊκής νεωτερικότητας και εντάσσονται σε μια τεολογική αντίληψη του ιστορικού χρόνου. Στη βάση αυτή, ο Edhem Eldem αναλύει το ενδιαφέρον της οθωμανικής αρχαιολογίας για τη Θεσσαλονίκη την περίοδο 1832-1912. Ο Eldem σκιαγραφεί μια γοητευτική αρχαιολογία της οθωμανικής αρχαιολογίας από τα πρώτα και λιγότερο οργανωμένα της βήματα, στη βελτίωση και συστηματοποίηση των προσπαθειών της, και, τελικά, στα επίσημα ημερολόγια, που δημοσιεύθηκαν από την επαρχιακή διοίκηση, στα οποία υπάρχει μια ενότητα αφιερωμένη στις αρχαιότητες. Η Θεσσαλονίκη των αρχών του 20ού αιώνα αναγνωρίζεται ως μια πόλη πρότυπο εκσυγχρονισμού και εκδυτικισμού. Σε αντίθεση με άλλους τομείς, όπως η εκπαίδευση ή

η βιομηχανία, το αρχαιολογικό ενδιαφέρον ξεκινούσε και κατέληγε στο αυτοκρατορικό κέντρο, την Κωνσταντινούπολη. Έτσι, από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, η Θεσσαλονίκη κατέστη μια αρχαιολογική περιφέρεια που τροφοδοτούσε με ευρήματα τις αυτοκρατορικές συλλογές της πρωτεύουσας. Εν τέλει, η οθωμανική Θεσσαλονίκη δεν απέκτησε ποτέ ένα αρχαιολογικό μουσείο, όπως άλλες εκσυγχρονιζόμενες πόλεις της Ανατολής, κάτι που τελικά κατάφερε μόλις το 1925 επί ελληνικής πια διοίκησης χρησιμοποιώντας το Γενί Τζαμί των ντονμέδων για το σκοπό αυτό.

Η Θεσσαλονίκη δεν υπήρξε απλώς μια πόλη επαναστάσεων, ιδίως στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, αλλά, έτι περαιτέρω, η πρωτεύουσα της πιο σημαντικής από αυτές, της επανάστασης των Νεότουρκων το 1908. Ο Σωτήρης Δημητριάδης στρέφεται στο εμβληματικό αυτό γεγονός για να αναλύσει την επίδραση της επανάστασης στην πόλη κατά την τετραετία 1908-1912. Το 1908 η δυσαρέσκεια που υπέβασκε από χρόνια ανάμεσα στον οθωμανικό στρατό, ο οποίος στάθμευε στη Θεσσαλονίκη, ξέσπασε με την εξέγερση ενάντια στην αυταρχική κυβέρνηση του σουλτάνου Αμπντούλ Χαμίτ II. Η κήρυξη πτώχευσης από το οθωμανικό κράτος το 1897, η διεύρυνση του χάσματος ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις, η αστάθεια στη ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας και οι αυξανόμενες εντάσεις μεταξύ των Ορθοδόξων Ελλήνων και Βουλγάρων ήταν ορισμένες από τις αιτίες που οδήγησαν στην εξέγερση. Μαζικές συγκεντρώσεις, διαδηλώσεις και δημόσιες ομιλίες ήταν το κύριο χαρακτηριστικό της τοπικής ζωής καθ' όλη την περίοδο του έντονου πολιτικού ακτιβισμού που ακολούθησε. Ωστόσο, οι αρχικές προσδοκίες για τον εκδημοκρατισμό της οθωμανικής πολιτείας και την κατοχύρωση των δικαιωμάτων των εργαζομένων διαψεύστηκαν με την αυταρχική στροφή προς τον μονοκομματισμό της Επιτροπής της Ενότητας και της Προόδου.

Η Θεσσαλονίκη, εκτός των άλλων, πρωτοπόρησε και στην εισαγωγή της τυπογραφίας, αφού εκεί εγκαταστάθηκε από τον Γεχουντά Γκενταλάι το πρώτο τυπογραφείο στη Νοτιοανατολική Ευρώπη στις αρχές του 16^{ου} αιώνα. Συμπληρώνοντας την ανάλυση της Konstantinova, ο Βλάχης Βλασίδης μελέτησε την ανάπτυξη των εφημερίδων της πόλης και, μάλιστα, μιας σχετικά παραμελημένης μερίδας τους, που αφορά τις βουλγαρικές εφημερίδες. Ήδη, κατά τον 19^ο αιώνα, η Θεσσαλονίκη διέθετε αρκετές εβραϊκές, ελληνικές και τουρκικές εφημερίδες. Μάλιστα, η πρώτη τουρκική/οθωμανική εφημερίδα που εκδόθηκε το 1869 με πρωτοβουλία της διοίκησης ήταν τετράγλωσση και ο τίτλος της ήταν *Selanik/Salonica/Θεσσαλονίκη/Solun*! Μέχρι το 1908, ο βουλγαρόφωνος Τύπος της Θεσσαλονίκης υπολείπονταν σε αριθμό εντύπων και κυκλοφορία του Τύπου των άλλων γλωσσών της πόλης κάτι που άλλαξε την τετραετία πριν τους Βαλκανικούς Πολέμους, όταν η επανάσταση των Νεοτούρκων επέβαλε την ειρήνευση στη Μακεδονία και

έστρεψε τον εθνικό ανταγωνισμό σε πιο πολιτικά μέσα. Η μελέτη των βουλγαρικών εφημερίδων και εντύπων της Θεσσαλονίκης πριν το 1912 αναδεικνύει τις διαμάχες στο εσωτερικό της βουλγαρικής-εξαρχικής κοινότητας αλλά και την εν γένει υπερ-πολιτικοποίηση του Τύπου στην υπηρεσία εθνικιστικών επιδιώξεων.

Ως λεβαντίνικη πόλη, σύμφωνα με την ανάλυση του Mansel, η Θεσσαλονίκη ήταν έδρα πολλών προξενικών αποστολών, οι οποίες έπαιζαν σημαντικό ρόλο στη δημόσια ζωή της πόλης. Ο Βάιος Καλογρηάς εστιάζει στη μελέτη του ρόλου του Γερμανικού Προξενείου της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της απελευθέρωσής της και πριν οριστικοποιηθεί το καθεστώς της. Η Γερμανία ήταν η ανερχόμενη ευρωπαϊκή δύναμη της εποχής αλλά και η χώρα, από τις Μεγάλες Δυνάμεις, με την πιο ασθενή παραδοσιακά παρουσία στα βαλκανικά δρώμενα. Στο άρθρο του ο Καλογρηάς φωτίζει με επιτυχία τις διαφωνίες στο εσωτερικό της Γερμανίας σε σχέση με τη στάση που έπρεπε η χώρα να ακολουθήσει υπέρ της διεθνοποίησης ή της κατοχύρωσης της Θεσσαλονίκης στην Ελλάδα.

Τέλος, η Νικολία Ιωαννίδου κλείνει το πρώτο μέρος, εστιάζοντας στη μελέτη του Ιταλού καθηγητή Alaricco Buonaiuti για τη Θεσσαλονίκη το 1914 για να υπενθυμίσει τη μακρά και ισχυρή σχέση της πόλης με την Ιταλία. Τελευταίοι κύριοι της Θεσσαλονίκης, πριν την Οθωμανική κατάκτηση του 1430, ήταν οι Ενετοί. Η ιταλική επιρροή αποτυπώνεται σε μια σειρά αρχιτεκτονικών στοιχείων που διασώζονται μέχρι σήμερα, ενώ τα χρόνια πριν την απελευθέρωση σημαντική ήταν η παρέμβαση δυο σπουδαίων εκλεκτικιστών Ιταλών αρχιτεκτόνων, των Vitaliano Poselli και Piero Arighoni, οι οποίοι σχεδίασαν μια σειρά από μεγάλα, δημόσια και ιδιωτικά, κτίρια στη Θεσσαλονίκη. Η διήγηση του Buonaiuti είναι πολύτιμη γιατί αποτυπώνει τον ραγδαίο εξελληνισμό της πόλης αμέσως μετά την απελευθέρωση.

Το δεύτερο μέρος του τόμου ανοίγει ανοίγει ο Devin E. Naar, ο οποίος καταπιάνεται με ένα ευαίσθητο θέμα, την ένταξη των Εβραίων της Θεσσαλονίκης στην ελληνική εθνική ζωή κατά το διάστημα 1917-1933. Ο Naar προσφέρει μια σειρά από αποχρώσεις στη συνήθη αφήγηση που θέλει τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης να δυσανασχετούν από την ένταξη της πόλης στην Ελλάδα. Το ελληνικό κράτος χειρίστηκε το ζήτημα με περισσότερη ευαισθησία και ευφυΐα από ότι συχνά του αναγνωρίζεται. Ο «εξελληνισμός» δεν αφορούσε μόνο τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης αλλά και τους Σλαβόφωνους της Μακεδονίας αλλά και πολλούς από τους Μικρασιάτες πρόσφυγες. Ο δε «εξελληνισμός» αφορούσε την υιοθέτηση μιας ελληνικής εθνικής ταυτότητας, η οποία καθόλη τη διάρκεια του πρώτου μισού του 20^{ου} αιώνα τελούσε υπό διαμόρφωση. Τελικά, στις αρχές της δεκαετίας του 1930, η ελληνοφωνία είχε σημαντικά διεισδύσει ιδίως στις νεότερες γενιές Εβραίων της Θεσσαλονίκης και η όλη αφομοίωση

προχωρούσε κανονικά. Ο Naar αποδίδει ακόμα και το αντισημιτικό πογκρόμ στο Κάμπελ το 1931 στην επιτυχία παρά στην αποτυχία της Βενιζελικής αφομοιωτικής πολιτικής.

Η συμβολή του Κωνσταντίνου Κατερινόπουλου αφορά την εγκατάσταση των προσφύγων μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή του 1922, η οποία άλλαξε ριζικά την εθνολογική σύνθεση, την οικιστική φυσιογνωμία, την οικονομία αλλά και την πολιτική συμπεριφορά της πόλης. Η πρώτη επέκταση της Θεσσαλονίκης εκτός των τειχών είχε σημείο εκκίνησης την επίσκεψη του σουλτάνου Αβδούλ Μετζίτ στην πόλη το 1859, η οποία σηματοδότησε το ανανεωμένο μεταρρυθμιστικό ενδιαφέρον της Οθωμανικής κυβέρνησης. Ακολούθησαν μεγάλα έργα υποδομής, το άνοιγμα της τοπικής οικονομίας στο παγκόσμιο εμπόριο και η ραγδαία οικονομική πρόοδος πριν την απελευθέρωση. Η έλευση των προσφύγων αποτέλεσε ένα δεύτερο, ακόμα πιο ισχυρό, ελατήριο για την ανάπτυξη και τον μετασχηματισμό της πόλης.

Ο στόχος της Μαρίας Καβάλα είναι διπλός: να περιγράψει την κοινωνική και οικονομική υπόσταση της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης, την παραμονή της εξόντωσής της το 1943, αλλά και τις εκδοχές του τοπικού ελληνικού αντισημιτισμού της εποχής, σε αντιπαραβολή με το άρθρο του Naar. Η αλήθεια ήταν ότι οι αντιδράσεις του ελληνικού πληθυσμού στις διώξεις των Εβραίων ήταν, ως επί το πλείστον, παθητικές και εκκινούσαν από τα αρνητικά στερεότυπα που είχαν καλλιεργηθεί κατά τον μεσοπόλεμο, από τον οικονομικό ανταγωνισμό ανάμεσα στις δυο κοινότητες αλλά και από την ολιγόχρονη συνύπαρξη Ελλήνων προσφύγων και Εβραίων στη Θεσσαλονίκη πριν την κατοχή.

Η Ελπίδα Βόγλη μελετά τη διαδικασία ενσωμάτωσης της Θεσσαλονίκης στην Ελλάδα, μετά την κατάληψή της από τον ελληνικό στρατό το 1912. Η διαδικασία ενσωμάτωσης των «νέων χωρών» υπήρξε περίπλοκη και χρονοβόρα λόγω του μεγέθους τους, σε σχέση με την υπόλοιπη χώρα, αλλά και εξαιτίας των εσωτερικών διενέξεων που προκάλεσε ο εθνικός διχασμός, ο οποίος συνεχίστηκε καθόλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου. Ως γνωστόν, η εθνική ολοκλήρωση της Ελλάδας υπήρξε σταδιακή και το ελληνικό κράτος απέκτησε, από νωρίς, ήδη με την ενσωμάτωση των Επτανήσων το 1864, τη σχετική εμπειρία. Ωστόσο, η κοσμοπολίτικη Θεσσαλονίκη παρουσίαζε τις δικές της ιδιαιτερότητες που αποτυπώθηκαν στο «δημοτικό ζήτημά» της και την, κατά καιρούς, επικράτηση αντι-βενιζελικών υποψηφίων στη δημαρχία της πόλης, χάρη στην εβραϊκή ψήφο.

Ο Στράτος Δορδανάς παρουσιάζει μια σπουδή διπλωματικής ιστορίας, από μια εξαιρετικά ευαίσθητη περίοδο της νεότερης ελληνικής ιστορίας, κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, όταν τα κέρδη της Ελλάδας στους Βαλκανικούς Πολέμους

φάνηκε να αμφισβητούνται με επιτυχία από τη Βουλγαρία, την ώρα που η χώρα σπαράσσονταν από τον εθνικό διχασμό. Το άρθρο αναφέρεται διεξοδικά στη στάση της Γερμανίας και τις αμφιταλαντεύσεις της στο Μακεδονικό Μέτωπο, σε συνέχεια των επισημάνσεων του Καλογρηά. Τελικά, τη λύση έδωσε η νίκη της Αντάντ και η λήξη του πολέμου βρήκε την Ελλάδα στην πλευρά των νικητών.

Ένα από τα πιο ενδιαφέροντα και πιο μελετημένα πεδία αποτύπωσης της μετάβασης της Θεσσαλονίκης στη νέα εποχή είναι αναμφισβήτητα αυτό της αρχιτεκτονικής. Η αρχιτεκτονική παραγωγή στη Θεσσαλονίκη συμβαδίζει και «σωματοποιεί» τις μεγάλες αλλαγές που βίωσε η πόλη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και μετά. Ο Βασίλης Κολώνας αναδεικνύει το έργο του Ernest Hébrard, του Γάλλου αρχιτέκτονα και πολεοδόμου, ο οποίος κλήθηκε από την κυβέρνηση του Ελευθέριου Βενιζέλου να ανοικοδομήσει τη Θεσσαλονίκη μετά τη μεγάλη πυρκαγιά του 1917. Ο Hébrard αναζήτησε να εκφράσει την τοπική ιδιοπροσωπία της Θεσσαλονίκης, υιοθετώντας έναν ρυθμό εμπνευσμένο από τη βυζαντινή κληρονομιά και διαφοροποιούμενος τόσο με τον εκλεκτικισμό και το οθωμανικό μπαρόκ της εποχής πριν το 1912 όσο και με τον νεοκλασικισμό που επικράτησε ολοκληρωτικά στην οικοδόμηση της Αθήνας. Παρά τις αντιδράσεις αλλά και τις μεγάλες εκπτώσεις που υπέστησαν τα αρχικά φιλόδοξα σχέδιά του, το τελικό αποτέλεσμα, ενταγμένο στην παράδοση της γαλλικής Beaux Arts, δημιούργησε ένα αξιοπρόσεκτο αποτέλεσμα που διακρίνει τη Θεσσαλονίκη από οποιαδήποτε άλλη ελληνική πόλη και έχει ισχυρές διεθνείς αναφορές με άλλα λιμάνια της Μεσογείου όπως η Αλεξάνδρεια, το Αλγέρι και η Καζαμπλάνκα.

Ο Eyal Ginio επιστρέφει στην εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης του μεσοπολέμου και στην προσπάθεια διαπραγμάτευσης της νέας κατάστασης που προέκυψε μετά το 1912, ιδίως από την πλευρά των ιστορικών της. Αν και ένα μέρος των Εβραίων της Θεσσαλονίκης αποφάσισε να μεταναστεύσει, η πλειοψηφία τους παρέμεινε και, στην πορεία, διχάστηκε μεταξύ των Σιωνιστών, των σοσιαλιστών και των μετριοπαθών που πρέσβευαν την αφομοίωση. Οι Εβραίοι ιστορικοί του μεσοπολέμου επιχείρησαν να διδάξουν στους ομοθρήσκους τους την ελληνική ιστορία προκειμένου να διευκολύνουν την ένταξή τους στην Ελλάδα. Στην προσπάθεια αυτή ανέδειξαν τη μακραίωνη ιστορική διαδρομή των δυο λαών, Ελλήνων και Εβραίων, και τη μεγάλη τους συνεισφορά στη διαμόρφωση του δυτικού πολιτισμού.

Ένα ενδιαφέρον στοιχείο, το οποίο προσθέτει ο Ginio, με σημαντικές προεκτάσεις στη σημερινή εποχή, είναι η κυριαρχία αλλά και η σταδιακή παρακμή των Ιουδο-Ισπανικών, που ήταν και η γλώσσα της τοπικής εβραϊκής κοινότητας. Το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, το μεγαλύτερο πανεπιστημιακό ίδρυμα της

Ελλάδας, ανακοίνωσε πρόσφατα την ίδρυση μιας Έδρας Εβραϊκών Σπουδών στη Φιλοσοφική Σχολή του. Πρόκειται για την επανίδρυση μιας έδρας που είχε καταργήσει το καθεστώς του Μεταξά. Το ενδιαφέρον βρίσκεται στη γλώσσα την οποία θα διδάσκει αυτή η έδρα: θα είναι τα Ιουδο-Ισπανικά, η γλώσσα των Εβραίων της Θεσσαλονίκης, ή τα Εβραϊκά, η γλώσσα των Εβραίων κατοίκων του Ισραήλ σήμερα, την οποία ελάχιστοι μιλούσαν πριν το 1945; Με άλλα λόγια, η στόχευση αυτής της σημαντικής εκπαιδευτικής πρωτοβουλίας, με τις σημαντικές πολιτικές προεκτάσεις, θα είναι η εβραϊκή κοινότητα της πόλης ή το σημερινό Ισραήλ, με τους πλούσιους εν δυνάμει επενδυτές;

Ο γνωστός ιστορικός της Θεσσαλονίκης Ευάγγελος Χεκίμογλου προσφέρει μια μαρξίζουσα ανάσα, εστιάζοντας στην ταξική διαστρωμάτωση και την ανακατάταξή της τις πρώτες δεκαετίες μετά την απελευθέρωση. Όπως ήδη ειπώθηκε, η ιστορία της Θεσσαλονίκης και, γενικά, των πρώην πολυεθνικών πόλεων της Ανατολικής Ευρώπης έγινε της μόδας μετά το 1989 και τη μεγάλη διεθνή συζήτηση που η πτώση του σοβιετικού κομμουνισμού και η διάλυση της Γιουγκοσλαβίας προκάλεσε σχετικά με τη σημασία του εθνικισμού και των εθνοτικών ταυτοτήτων. Με την ίδια ευκολία που παλαιότερες γενιές ιστορικών αναφέρονταν στην «κοινωνική τάξη», ως τη μόνη αναλυτική κατηγορία που άξιζε της προσοχής τους, οι νεότεροι ιστορικοί αναφέρονταν στο «έθνος», αποκλείοντας συχνά οποιαδήποτε άλλη ταυτότητα πέραν της εθνικής/εθνοτικής. Έτσι, η ιστορία της Θεσσαλονίκης περίξ του 1912 περιοριζόταν σε μια διαπάλη των εθνο-θρησκευτικών κοινοτήτων της. Αντίθετα, ο Χεκίμογλου παρουσιάζει όχι μόνο μια γενική οικονομική ιστορία της πόλης από τα τέλη της Οθωμανικής κυριαρχίας μέχρι τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, με αναλυτικό εργαλείο την τριχοτόμηση των οικονομικών δραστηριοτήτων σε αρχαϊκές, αποικιοκρατικές και καπιταλιστικές, αλλά και την κοινωνική διαστρωμάτωση της πόλης και τη διαπλοκή της με την εθνογραφική της σύνθεση.

Στην ίδια λογική, ο Δημήτρης Κατσορίδας εστιάζει στους αγώνες της ανερχόμενης εργατικής τάξης της πόλης από την ίδρυση της Φεντερασιόν το 1909, της πρωτοπόρου συνδικαλιστικής οργάνωσης της Βαλκανικής, μέχρι τις εργατικές κινητοποιήσεις του 1936 που κατεπνίγησαν στο αίμα και κατεστάλησαν βίαια.

Η Ελένη Καλλιμοπούλου, ο Κωστής Κορνέτης, ο Παναγιώτης Πούλος και ο Σπύρος Τσιπίδης έγραψαν μια πρωτότυπη εργασία για το ηχητικό τοπίο της Θεσσαλονίκης και πως αυτό άλλαξε μετά το 1912, καθώς εξαφανίστηκαν οι φωνές του μουζίνη και ενισχύθηκαν οι νεωτερικοί ήχοι των αυτοκινήτων και των άλλων τεχνολογιών της σύγχρονης εποχής. Η αξία της εργασίας έγκειται στην υπενθύμιση της αξίας του ήχου και των ακουσμάτων στη διαμόρφωση των κοινωνικών, ταξικών και

εθνικών ταυτοτήτων. Επιπλέον, η μαζική άφιξη των προσφύγων μετά το 1922 δεν οδήγησε απαραίτητα στην ομογενοποίηση και τον «εξελληνισμό» του ηχητικού τοπίου της πόλης αλλά στην ενίσχυση της πολυμορφίας του, καθώς πολλοί από τους νεοαφιχθέντες έφεραν μαζί τους τις δικές τους γλώσσες, όπως τα Ποντιακά και τα Τουρκικά, και έθιμα.

Η οδός Βενιζέλου αποτελεί μια κεντρική εμπορική αρτηρία της Θεσσαλονίκης από την αρχική της διάνοιξη το 1870 ως οδός Sabri Pasha. Η Σοφία Δημουλά και ο Ιωάννης Δούκας μελέτησαν την εμπορική δραστηριότητα που αναπτύχθηκε στο συγκεκριμένο δρόμο τα έτη 1908-1938 προκειμένου να διαπιστώσουν τα είδη των συγκεκριμένων δραστηριοτήτων που αναπτύχθηκαν εκεί, την εθνότητα των δραστηροποιούμενων επαγγελματιών καθώς και τις ανακατατάξεις που προέκυψαν στην πάροδο του χρόνου.

Η Δέσποινα Ζαβράκα επέλεξε να μελετήσει τα νεκροταφεία, ως τους κατεξοχήν δημόσιους τόπους «μετάβασης», εντός του πολεοδομικού συγκροτήματος της Θεσσαλονίκης, προκειμένου να αναλύσει τη μετάβαση της Θεσσαλονίκης από την παλιά, Οθωμανική, στη νέα, Ελληνική, εποχή. Ο σεβασμός στο νεκρό ανάγεται στα βάθη της προϊστορίας. Διαφορετικοί πολιτισμοί ανέπτυξαν διαφορετικά ταφικά έθιμα. Οι Οθωμανοί, στα τελευταία χρόνια της κυριαρχίας του, επιχείρησαν να εκσυγχρονίσουν τις ταφικές πρακτικές των κατοίκων της πόλης, δημιουργώντας, για παράδειγμα, το παλαιότερο Ορθόδοξο νεκροταφείο της Ευαγγελίστριας. Είναι, εξάλλου, γνωστό ότι η πανεπιστημιούπολη της πόλης αναπτύχθηκε πάνω στο μεγάλο εβραϊκό νεκροταφείο που εκτείνονταν ανατολικά των τειχών.

Ο Αλέξανδρος Δάγκας και ο Özgür Türesay επέλεξαν το σύστημα επιτήρησης και συλλογής πληροφοριών για να μελετήσουν τη μετάβαση της Θεσσαλονίκης από την οθωμανική στην ελληνική εποχή. Η Χαμιντική περίοδος έχει μείνει γνωστή για την προτεραιότητα που έδινε ο Αμπντούλ Χαμίτ στα ζητήματα εσωτερικής ασφάλειας. Με τον καιρό, οι μέθοδοι επιτήρησης και καταστολής εκσυγχρονίστηκαν, ιδίως δε μετά την κυριαρχία των γραφειοκρατικών και συγκεντρωτικών εθνικών κρατών στην περιοχή. Οι συγγραφείς αναγνωρίζουν την ομαλή ένταξη των Μουσουλμάνων και των Εβραίων στο ελληνικό κράτος, χωρίς να σημειωθούν ιδιαίτερες καταχρήσεις από τα όργανα της τάξης.

Η Αρετή Τούντα-Φεργάδη ανοίγει το τρίτο και τελευταίο μέρος της συλλογής, εστιάζοντας στην έντονη διπλωματική κίνηση που αναπτύχθηκε κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου για τη Βαλκανική συνεννόηση, κυρίως από τους κερδισμένους της διευθέτησης που ακολούθησε τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η Θεσσαλονίκη βρέθηκε στο επίκεντρο αυτής της δραστηριότητας, φιλοξενώντας τόσο τη Δ΄ Βαλκανική Διάσκεψη το

1933 όσο και την υπογραφή του Συμφώνου της Θεσσαλονίκης το 1938, μεταξύ της Βουλγαρίας και της Βαλκανικής Συνεννόησης. Δυστυχώς, ο αναθεωρητισμός της Βουλγαρίας δεν επέτρεψε την ολοκλήρωση αυτών των προσπαθειών, οι οποίες κατέρρευσαν μετά την ένταξη της Σόφιας στον Χιτλερικό συνασπισμό κατά τη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου Πολέμου.

Το έργο του Mazower για τη Θεσσαλονίκη επικρίθηκε από διάφορες πλευρές καθώς και από Έλληνες εθνικιστές, μιας και αμφισβητεί το εθνικό αφήγημα για την αδιάλειπτη ελληνικότητα της πόλης, από την ίδρυση της μέχρι σήμερα. Η αλήθεια, ωστόσο, είναι πως αν κάποιους «αδίκησε» η ιστορία του Mazower αυτοί δεν ήταν οι Έλληνες και οι άλλοι Χριστιανοί της πόλης ούτε βέβαια οι Εβραίοι αλλά, ίσως, οι Μουσουλμάνοι της πόλης, που υπήρξαν και οι κυρίαρχοί της για πέντε αιώνες πριν το 1912. Αυτοί οι Μουσουλμάνοι είναι ίσως οι μεγάλοι απόντες από τις όποιες ιχνηλατήσεις της ιστορικής διαδρομής της Θεσσαλονίκης στον 20^ο αιώνα. Αυτό το μεγάλο κενό επιχειρεί να καλύψει με το άρθρο του ο Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης, ο οποίος αναφέρεται στη μουσουλμανική παρουσία στη Θεσσαλονίκη μετά το 1912. Η αλλαγή του 1912 υπήρξε ιδιαίτερα επώδυνη κυρίως για τους Μουσουλμάνους, πολλοί από τους οποίους μετανάστευσαν. Η συνύπαρξη του μουσουλμανικού στοιχείου με το κυρίαρχο χριστιανικό διήρκεσε μια δεκαετία μέχρι την υποχρεωτική ανταλλαγή του 1923. Ο Τσιτσελίκης επικεντρώνεται στις νομικές κατασκευές του ελληνικού κράτους προκειμένου να εντάξει ομαλά αλλά και να ελέγξει τον μουσουλμανικό πληθυσμό της πόλης.

Η μελέτη αλλά και η αναθεώρηση των σχολικών εγχειριδίων, κυρίως της ιστορίας, από τις ακρότητες των εθνικιστικών στερεοτύπων κατέστη δημοφιλής μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ιδιαίτερα στην περίπτωση της εξομάλυνσης και της εμβάθυνσης των Γάλλο-Γερμανικών σχέσεων. Το αντίστοιχο ενδιαφέρον αναπτύχθηκε στα Βαλκάνια μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου. Χαρακτηριστική υπήρξε η εκδοτική προσπάθεια του Κέντρου για τη Δημοκρατία και τη Συμφιλίωση στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, με έδρα τη Θεσσαλονίκη, το οποίο εξέδωσε μια σειρά από σχολικά εγχειρίδια της σύγχρονης βαλκανικής ιστορίας, γραμμένα συλλογικά από ιστορικούς όλων των εμπλεκόμενων εθνικοτήτων.

Η Φωτεινή Τολούδη επικεντρώνεται στην απεικόνιση της Θεσσαλονίκης και της Μακεδονίας στα βουλγαρικά σχολικά βιβλία της ιστορίας μεταπολεμικά και μέχρι σήμερα. Το γενικό συμπέρασμα είναι ότι η «εθνική ιστορία» υπήρξε και στην περίπτωση της Βουλγαρίας θύμα των εκάστοτε πολιτικών σκοπιμοτήτων. Η νέα μεταπολεμική κομμουνιστική ηγεσία προσαρμόσε το εθνικό αφήγημα σε μια χονδροειδή μαρξιστική κοινωνιολογία έτσι ώστε στον εξωτερικό εχθρό προστέθηκε και ο εσωτερικός. Οι

αντιφάσεις όχι μόνο δεν αμβλύνθηκαν αλλά εντάθηκαν καθώς η επίσημη Βουλγαρία αναγνώρισε, από νωρίς, τον Μακεδονισμό που εκπορεύονταν από τη Γιουγκοσλαβία. Τελικά, μόλις την παραμονή της εισόδου της Βουλγαρίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση τα σχολικά βιβλία θα εμφανίσουν μια πιο ισορροπημένη και μετριοπαθή στάση απέναντι στη φίλη και εταίρο Ελλάδα.

Λέγεται πως η Θεσσαλονίκη είναι πάνω και πρώτα από όλα το λιμάνι της. Ωστόσο, η Βίλμα Χαστάογλου-Μαρτινίδη μας θυμίζει ότι μέχρι το 1870 η πόλη δεν είχε καν πρόσβαση στη θάλασσα, όντας περικλειστη από τα τείχη της. Μόλις τότε αποφασίστηκε εκτός από την κατεδάφιση των θαλάσσιων τειχών, τη δημιουργία ευρύχωρης προκυμαίας, η οποία μέχρι σήμερα αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα αξιοθέατά της, και η κατασκευή ενός σύγχρονου λιμανιού. Είχε προηγηθεί η διάνοιξη της διώρυγας του Σουέζ το 1869 και η κατασκευή του λιμανιού της Θεσσαλονίκης παρακολουθούσε την ανάπτυξη των λιμενικών εγκαταστάσεων κι άλλων πόλεων της Ανατολικής Μεσογείου όπως της Σμύρνης, της Βηρυτού και της Αλεξάνδρειας. Επρόκειτο για το πιο σημαντικό έργο υποδομής και, σε συνδυασμό, με τη σιδηροδρομική σύνδεση της πόλης τόσο με την Ευρώπη, μέσω Βελιγραδίου, όσο και με την Κωνσταντινούπολη, αναβάθμισε τόσο τη γεωπολιτική σημασία όσο και τις οικονομικές της δυνατότητες. Την κατασκευή ανέλαβαν γαλλικά συμφέροντα, τα οποία διαχειρίστηκαν το λιμάνι μέχρι το 1930, δηλαδή και μετά την απελευθέρωση του 1912. Είναι ίσως εντυπωσιακό ότι το λιμάνι της Θεσσαλονίκης και η προοπτική ιδιωτικοποίησής και αναβάθμισης του παραμένουν στην επικαιρότητα μέχρι σήμερα.

Σύμφωνα με τον Αλέξανδρο Αντωνίου, η μετεξέλιξη του εκλεκτικισμού, κυρίαρχου αρχιτεκτονικού ρεύματος στη Θεσσαλονίκη της ύστερης Οθωμανικής εποχής, σε μια ποικιλία τύπων και μορφών, στενά συνδεδεμένων με τη νεοελληνική πραγματικότητα, αλλά και τη διεθνή αρχιτεκτονική επικαιρότητα, σηματοδοτεί την αλλαγή της εικόνας της πόλης που εντάσσεται δυναμικά στο ελληνικό κράτος. Ο Αντωνίου επικεντρώνεται στην τοποθέτηση του Νικόλαου Μητσάκη στο πηδάλιο του νεοσύστατου Γραφείου Μελετών του Υπουργείου Παιδείας, το 1930, κατά τη διάρκεια της χρυσής Βενιζελικής τετραετίας, και τη συγκρότηση ενός πυρήνα ένθερμων μοντερνιστών αρχιτεκτόνων, όπως οι Παναγιωτάκος, Καραντινός, Λέγγερης, Βαλεντής κ.ά., με αποκλειστική αποστολή την εκπόνηση μελετών για τα νέα σχολικά κτίρια, τα οποία αφενός διαμόρφωσαν τον «ελληνικό μοντερνισμό», σε κτιριακά έργα πανελλήνιας εμβέλειας για την εκπαίδευση, την υγεία κ.λπ., και αφετέρου εξασφάλισαν τη μετάδοση, στη μακεδονική πρωτεύουσα, των μοντέρνων μορφών της ευρωπαϊκής αρχιτεκτονικής πρωτοπορίας.

Αποτελεί ίσως κοινοτοπία η παραδοχή ότι η Θεσσαλονίκη είναι μια πόλη με πλούσια και μακρά αρχιτεκτονική κληρονομιά και πάντως μοναδική στον ελληνικό χώρο για το εύρος των αρχιτεκτονικών ρευμάτων που απαντώνται σε αυτήν, με κυρίαρχο τον εκλεκτικισμό αλλά και τον νεοκλασικισμό, το οθωμανικό μπαρόκ και τις ιταλικές επιρροές που συναντώνται στα προ του 1912 κτίρια των Ελλήνων, των Τούρκων και των Εβραίων αντίστοιχα. Η Κυριακή Ουδατζή περιγράφει με ενάργεια αυτή την κληρονομιά για να επικεντρωθεί στην κακομεταχείρισή της από τη σύγχρονη ελληνική πολιτεία, ιδίως όσον αφορά τα μουσουλμανικά κτίσματα. Για την Ουδατζή «η Θεσσαλονίκη, ανήκει σε αυτές, τις λίγες πόλεις, που τα μνημεία της και οι αρχαιολογικοί τόποι, μάρτυρες μιας πολυποίκιλης ιστορικής στρωματογραφίας, βρίσκονται σε τόσο άμεση συνύπαρξη με τον σύγχρονο αστικό ιστό, καταγράφοντας τον ιστορικό της κοσμοπολιτισμό και προσπαθώντας να δώσουν το «άρωμα» της αδιάλειπτης ιστορικής συνέχειας. Το γεγονός όμως αυτό λειτουργεί και αντίθετα, καθώς τα ίδια αυτά μνημεία, εγκλωβίζονται και ασφυκτιούν στον πυκνό και δαιδαλώδη αστικό ιστό, αδυνατώντας να σηματοδοτήσουν την ταυτότητά τους και να επικοινωνήσουν στους πολίτες την ιστορική τους σημασία». Αυτό αφορά ιδίως τα μουσουλμανικά της κτίσματα και το καλοδιατηρημένο Αλατζά Ιμαρέτ προσφέρει μια ευκαιρία για μια νέα προσέγγιση σεβασμού, ανάδειξης και αξιοποίησης αυτού του πολιτιστικού θησαυρού της πόλης.

Η Χάρης Χριστοδούλου προσφέρει μια συναρπαστική ιστορία των μεταμορφώσεων της Θεσσαλονίκης μεταπολεμικά, ανά δεκαετία, από τη σκοπιά όχι του κέντρου της πόλης αλλά της αστικής της περιφέρειας. Πρόκειται για μια ασυνήθιστη αλλά πολύτιμη ματιά που αφορά περισσότερο την «πραγματική» και λιγότερο τη «σχεδιασμένη» πόλη, που συμπληρώνει την αρχιτεκτονική και πολεοδομική διαδρομή της Θεσσαλονίκης.

Η Αθηνά Γιαννάκου στρέφεται στην οικιστική πολιτική του ελληνικού κράτους στη Θεσσαλονίκη από τον μεσοπόλεμο μέχρι την κατασκευαστική έκρηξη της δεκαετίας του 1960. Παρόλο που το μεγαλύτερο μέρος της πολεοδομικής επέκτασης της πόλης, μετά την άφιξη των προσφύγων και της δημιουργίας νέων συνοικισμών στην περιφέρειά της για τη στέγασή του, πραγματοποιήθηκε σε γη που διαχειρίστηκε το κράτος, η πολιτική που αυτό ακολούθησε ευνόησε την ανάπτυξη της μικρο-ιδιοκτησίας. Έτσι, η Θεσσαλονίκη ακολούθησε την υπόλοιπη χώρα και απέφυγε τη δημιουργία απρόσωπων και γκετοποιημένων εργατουπόλεων στην περιφέρειά της.

Η Κορνηλία Τρακοσοπούλου-Τζήμου επικεντρώνεται με αξιοθαύμαστη επιμέλεια στην πολιτική προστασίας των μνημείων της Θεσσαλονίκης από την ύστερη Οθωμανική εποχή μέχρι τις μέρες μας. Στην ιστορική διαδρομή που διαγράφει άλλαξαν πολλές αντιλήψεις και πρακτικές. Κάποτε τα τείχη κατεδαφίζονταν ενώ σήμερα

συντηρούνται. Η συγγραφέας, σε αντίθεση με τον Κολώνα, στέκεται επικριτικά στους «νεωτερισμούς» του Hebrard. Αξίζει να σημειωθεί, κάτι που αναφέρθηκε πολλές φορές και σε άλλες εργασίες, ότι δηλαδή το ελληνικό κράτος άργησε να αναγνωρίσει την πολιτιστική αξία των μουσουλμανικών μνημείων, τα περισσότερα από τα οποία χάθηκαν. Είναι χαρακτηριστική η μαζική κατεδάφιση όλων των μιναρέδων της πόλης το 1926, με εξαίρεση αυτόν της Ροτόντας. Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου μάταια αντέδρασε λέγοντας: «Λυπᾶμαι διότι πολλά από τὰ (μουσουλμανικά) μνημεῖα ἐκολοβώθησαν διὰ τῆς κατεδαφίσεως τῶν μιναρέδων (...) ἡ ἱστορία δὲν διαγράφεται μὲ τὴν κατεδάφισιν ἀθῶων μνημείων τὰ ὅποια ἐκαλλώπιζον τὴν πόλιν (...) εἶναι ἐθνικὸν κτῆμα, ἔχουν ἀξία καὶ πρέπει να μείνουν σεβαστά».

Η Ιφιγένεια Κοκκάλη αναλύει την ανάδειξη ενός ισχυρού αφηγήματος μεταψυχροπολεμικά που ήθελε τη Θεσσαλονίκη να γίνεται η πρωτεύουσα των Βαλκανίων. Πράγματι, το άνοιγμα των συνόρων αλλά και εξελίξεις όπως η διεύρυνση της Ευρωπαϊκής Ένωσης στη Βαλκανική δημιούργησαν την προσδοκία για την ανάκτηση του περιφερειακού ρόλου της πόλης ως του σημαντικότερου λιμανιού-κόμβου της περιοχής. Αν και οι προσδοκίες που καλλιεργήθηκαν, συχνά επιπόλαια, ενίοτε και ιμπεριαλιστικά, δεν ευοδώθηκαν, η Θεσσαλονίκη έχει μετατραπεί σήμερα, χάρη στη μετανάστευση αλλά και στα νέα οικονομικά δίκτυα που αναπτύχθηκαν, σε μια πραγματικά Βαλκανική πόλη.

Κλείνοντας θα ήθελα να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου σε όλους όσους εργάστηκαν για την επιτυχή πραγματοποίηση του συνεδρίου αλλά κι αυτούς που συνέβαλαν στην παρούσα έκδοση, και ιδιαιτέρως την ερευνήτρια Αναστασία Λέκκα και τον εκδότη Πέτρο Παπασαραντόπουλο.

Θεσσαλονίκη 5 Μαΐου 2014

Δημήτρης Καιρίδης

Αναπληρωτής Καθηγητής Διεθνών Σχέσεων, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Διευθυντής Δικτύου Ναυαρίνου και Πρόεδρος της Οργανωτικής Επιτροπής του Διεθνούς Συνεδρίου «Θεσσαλονίκη, 1912-2012: Μια πόλη σε μετάβαση»